

IMRE FLÓRA

Virág Benedek Horatius-képéről

Bevezetés

Az újkori magyar irodalom születésénél az egyik bába a klasszikus római irodalom volt. Pontosabban inkább az, ahogyan ennek a kornak az irodalomcsinálói és -olvasói (a kettő általában egybeesik ekkortájt) olvasták a római irodalmat, főként az aranykor nagyjait.¹ Tanulmányomban megpróbálom rekonstruálni azt, hogyan olvashatta és értelmezhetette Virág Benedek (és azok a kortársai, akik az ő fordításaiban olvasták) Horatius műveit. Korántsem állandó ugyanis az, miként olvassuk egy szerző szövegeit, minden kor mást talál fontosnak, hangsúlyosnak, különösen az olyan sokrétegű és bonyolult költői alkotásokban, mint amilyenek Horatiuséi.² Az tehát a célom, hogy felvázoljak valamilyen képet Virág és kora Horatius-értelmezéséről, s arról, hogy milyen jellegű különbségek vannak az ő szövegértelmezéseik és a modernek között.

* A jelen tanulmány az NKFI 124232 sz. pályázat támogatásával készült. A szerző az ELTE BTK Latin Tanszékének megbízott előadója és doktorjelöltje.

1 „[...] az ókori irodalom magyarországi befogadástörténetének fontos jellemzője az a gyakorlat, mely kiemelt figyelmet szentelt a görög és római irodalmi alkotásoknak a magyar nyelv és irodalom oktatásában. Az 1819–1851 között használatban lévő nyelv- és irodalomtankönyvek többségében megfogalmazódik a kíváncsóság, mely szerint a tanulóknak úgy kell nyelvi készségeiket a hétköznapi életben, a munkájuk során elvárható, vagy az azt felülmúló, az irodalmi művek megalkotásához elengedhetetlenül szükséges szintre fejleszteniük, hogy példát vesznek a régi görög és római szerzőkről [...]”. LENGYEL Réka, „Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban – Vergilius, Horatius, Ovidius”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban, Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroksa és LENGYEL Réka (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 8–9.

2 „Az efféle vizsgálatoknak nagy veszélye, hogy a két irodalmi hagyomány összevetése közben, ami általában konkrét művek összehasonlításán keresztül történik, a vizsgált téma szempontjából távolabbi költői világ jelentését rendre rögzítettnek tekintjük. A nézőpontból a kép bizonyos torzulása következik. Az értelmezés tárgyát képező „főszerező” szövege árnyalt lesz és rétegzetten bonyolult, hiszen éppen ez indokolhatja a tanulmány megszületését, míg a másik, a minta- vagy az utóélet-szöveg jelentése látszólag egyszerűen megragadható. Más szóval: ha valaki a 19. század felől tekint a római költészetre, és az antik hagyománnyal az újkori mű előzményét akarja felmutatni, gyakran abba a hibába esik, hogy az ókori mű jelentését evidensnek és rögzítettnek látja/látatja. Elméletileg persze mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy egyetlen költői szövegnek sem rögzített a jelentése, és különösen nem az ókori szövegeké, hanem olvasatuk korról korra változik. Ez az egyszerűsítés különösen olyan esetekben lehet komoly probléma, mint például Horatiusé, akinek az értelmezése alapvetően átalakult a huszadik század végére.” FERENCZI Attila, „Berzsenyi és az új Horatius”, in *Az ismeretlen klasszikus – Berzsenyi-tanulmányok*, szerk. FÓRIZS Gergely és VADERNA Gábor, ReKonf 1, 17–30 (Budapest: Reciti, 2018), 1.

A Horatius-fordítás kezdetei

A magyar Horatius-fordítás a 18. század végén indul el programszerűen. Ez a „fordítási láz” az akkori magyar értelmiség szinte minden tagját elfogja, hogy a magyar irodalom zsákmányává tegyék a világirodalom számára elérhető részét, és ezáltal valami néptanítói entuziazmussal igyekezzenek előremozdítani a magyar nyelv fejlesztését.

Horatius – úgy tűnik – mindenféle szempontból a legnépszerűbb szerzők közé tartozott.³ Egyrészt talán azért, mert ez a korszak a költészetet gyakran valamiféle didaxis vagy autodidaxis útján maradéktalanul elsajátítható mesterségnek véli, az *Ars poeticát* pedig olyan elixírnek tartja,⁴ amelynek bevétele (azaz alapos és állandó tanulmányozása) költővé tehet bárkit.⁵ Másrészt azért is, mert Horatius ebben az időben (és még sokáig) afféle bölcsességgyűjteményként is funkcionált: kiragadott sorait a közmondások igazságértékével idézik.

A szentenciaképződés gyökerei valószínűleg egy olyan olvasási technikára mennek vissza, amely a mondat retorikáját nem szembesíti a műegész totalitásával. Ez az olvasási technika az egyházi szövegkezelési gyakorlatból származhat. Egyrészt a szent szöveget általában egységesen sugalmazottnak szokás tekinteni, így nem merül fel vele kapcsolatban olyan probléma, hogy a szöveg különböző részei között ellentmondás lehetne. Másrészt a prédikáció gyakorlata azt a módszert szokta követni, hogy egy néhány sornyi rövid szövegrészletet kiemel a szent szövegből, és ehhez kapcsolja saját elmékedését aktuális kérdésekről; így aztán a szövegnek ez az olvasása úgy működik, hogy nem feltételezi sem a szövegegésznek mint hálózatnak a fogalmát, sem a diskurzivitásnak azt a formáját, amely egy szövegen kívül álló, arra „elidegenedetten” tekintő értelmezői helyzetet igényel.

Talán ugyanerre a gyakorlatra (a szent szöveg használatára) mehet vissza az az olvasási és ebből következőleg fordítási módszer is, amely a 18. század végi, 19. század eleji fordításokat jellemzi. A fordításból visszakövetkeztethető olvasási folyamat alapvetően lineárisan halad, sorról sorra, csaknem szótári egységről szótári egységre, s látszólag fel sem merül a fordítóban, hogy a szövegrészek között előre- és visszautalások lehetnek, sőt olykor nemcsak fokalizációváltások vannak, hanem olyan az egész szerkesztési technika, amely az egymástól első látásra független részek egymáshoz kapcsolásán, a mozaikkövek látszólag véletlenszerű egymás mellé helyezésén alapul.

3 LENGYEL, „Római költők...”, 9.

4 Mai *Ars poetica*-olvasatunk igen távol áll ettől. Lásd: FERENCZI Attila: „Az újraolvasott klasszikus: Horatius *Ars poeticája*”, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 61 (2015): 297–308.

5 Virág Benedek először az *Ars poeticát* fordítja le, 1801-ben még prózában, és ennek előszavában írja: „Munkáji között a’ Poétika, – Költői Mesterség – mindenkor nagy tiszteletben tartatott azon haszon miatt, mellyet belőle vehettek azok, a’ kik poétai koszorút akartak érdemelni.” *Horátius Poétikája*, ford. VIRÁG Benedek (Pest: Trattner Mátyás, 1801), 7.

Virág csaknem egész életében fordította Horatius műveit. Elsőként az ódák 1.14. fordítása jelent meg a kassai *Magyar Museum*ban 1790-ben.⁶ Ez a szöveg páros rímű felező tizenkettesekben készült. (Az előző lapon Kazinczy formahű fordítása is megjelent.) Kazinczy *Orpheus* című folyóirata számára aztán Virág elkészítette a formahű fordítást is, amely a *Második kötet – Oroszlán hava* című füzetben jelent meg.⁷

Virág munkásságára nagy hatással van Kazinczy, levelezésükben a költészet és a fordítás új meg új elvi és gyakorlati kérdései merülnek fel. Valószínűleg a Kazinczyval való eszmecsere során kristályosodik ki Virágban a formahű fordítás elve is. Nagyon érdekes viszont, hogy a Kazinczy számára rendkívül fontos, a latinból átvett *elisis* „törvényét” Virág következetesen elutasítja,⁸ és talán éppen az ő hatására – valószínűleg Berzsenyi versnyelvének nyomán – ez lesz a magyar irodalomban az időmértékes verselés természetes alakja. Bár Petőfinél, sőt néha még Aranyánál is előfordul egyszer-egyszer a magánhangzó-találkozások esetén a „vocalisok kiugratása és öszveforrasztása” (ahogy Kazinczy nevezi),⁹ a 19. század második felétől kezdve már ez legfeljebb sajátos archaizmusként fordul elő.

Virág minden bizonnyal állandóan foglalkozott Horatiusszal, erre mutat az, hogy saját verseiben, amelyek összegyűjtött formában először 1799-ben jelentek meg,¹⁰ rengeteg helyen kimutathatók nemcsak a horatiusi gondolatok-motívumok, hanem többnyire jellemző képek, szófordulatok, „dallamvonalak” is.¹¹

A nagyobb lélegzetű, programszerű fordításhoz az 1800-as évek elején kezdett hozzá Virág Benedek. Először prózai fordítást készített az *Ars poeticából*, amely 1801-ben jelent meg, kétnyelvű kiadásban, Virág bevezető tanulmányával és jegyzeteivel. 1804-ben megjelenik a *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* című műve,¹² amelynek bevezetése végén található az Augustus-levél (Epist. 2. 1) fordítása. Kisnyomatványként, név nélkül megjelent egy műve *Vigasztaló dal, 1810* címmel, ami valójában a *Carmen*ek 2.16. fordítása. A vers később azonos szöveggel és címmel (de nem azonos nyomtatással) megjelent az 1811-es *Poémák* című kötet 5. lapján is. Időben a következő az 1811-es *Poémák* című kötet (A Kir. Magyar Unisversitás betűivel, 1811), amelyben 4 szatíra (1.1., 1.8., 1.9., 2.5.) és 4 episztola található (1.10., 1.19., 2.1., 2.2.), az episztolák közül

6 *Magyar Museum*, Második kötet, Első negyed, 14.

7 *Orpheus*, Második kötet, Oroszlán hava, 247–249.

8 PORKOLÁB Tibor, „Az *amicitia* jegyében (Kazinczy Ferenc és Virág Benedek kapcsolatáról)” in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, Debrecen, 2010), 99.

9 Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013; a továbbiakban: KazLev), VII, 424.

10 VIRÁG Benedek *munkái*. Pest, 1799.

11 Részletesen vizsgálja, és Virág hamincegynéhány versében kimutatja ezt a rokonságot KENDE János, *Horatius és Virág* (Budapest: Athenaeum, 1898), 13–40.

12 VIRÁG Benedek, *Magyar poéták kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig* (Pest: N. Mossóti Institúris Gábor [Trattner Mátyás], 1804).

azonban csak három új, az Augustus-levél azonos a már 1804-ben megjelent fordítással. 1813-ban, a *Thalia* (Pest, 1813) című kötetében jelenik meg az *Ars poetica* verses fordítása először, három újabb episztolával (1.13., 1.15., 1.17.) és egy szatirával (2.1.) együtt. Az 1814-es *Euridice* (Pesten, 1814) újabb 8 episztolát közöl (1.3., 1.4., 1.5., 1.8., 1.9., 1.11., 1.12., 1.14.). Ezt 1815-ben követte az összes levelek formahű fordítása, melyben a kötet végén néhány saját (Phaedrus mintájára írott) versén kívül megjelent 14 Horatius-óda fordítása is (1.1., 1.4., 1.23., 1.30., 2.5., 2.10., 2.11., 2.14., 3.5., 3.18., 3.22., 3.26., 3.28., 4.13.). 1820-ban jelent meg a *Szatirák* két könyvének fordítása, és a *Magyar prosodia és magyar írás* (Buda, 1820), amely 18 új ódafordítást tartalmaz (1.8., 1.11., 1.16.,¹³ 1.18., 1.22., 1.27., 1.28., 1.29., 1.31., 1.34., 1.35., 2.6., 2.18., 3.8., 3.10., 3.13., 4.7., 4.10., 4.15.). Végül 1824-ben válik teljessé a fordítói mű, ekkor jelent meg az *Ódák* négy könyve, a „Század évi ének” és az *Epodoszok könyve*, melyet Virág is (mint Édes Gergely és többi kortársai) az ódák ötödik könyvének nevez.

Megvizsgáltam az *Ódák* fordításait abból a szempontból, hogy mennyit változtat Virág az egyszer már megjelent – tehát bizonyos szempontból késznek tekinthető – szövegeken. A *Magyar prosodiában* 746 sornyi fordítás¹⁴ található, ebből összesen 29 sorban változtatott valamit Virág az *Ódák* összkiadásában, ez 3,9%, tehát azt mondhatjuk, hogy az egyszer elkészült szövegeket nem dolgozta át jelentősen.

A változtatások oka leggyakrabban láthatólag az, hogy pontosabban, még inkább szó szerint akarja visszaadni a szöveget. Pl. az 1.30. 3–4. sorában az első változat:

Tempломot szentelt; könyörög, jer abba
Lakni örökre.

A javított pedig:

Tempломot szentelt; könyörög, 's teményez,
Lakni jer abba.¹⁵

Elég sokszor előfordul az is, hogy a mondatot igyekszik épebbé, érthetőbbé, kevésbé nehézkesé tenni. Pl. az 1.1. 12–13. sorában az első változat:

Van más, a' ki szeret szántani rá maradt
Attyától telekén...

A második:

Van más, a' ki reá Őseitől maradt
Földön szánt, vet, arat,...¹⁶

13 A kötetben az ódák sorban helyezkednek el, és az 1.16. cím alatt, az 1.16. helyén a 2.16. fordítása található, amely már korábban is megjelent.

14 Érdekes, hogy a nem strofikus, hanem sorokból vagy sorpárokból álló versekben előfordul, hogy nem annyi sorral fordítja a szöveget, amennyi az eredeti versben van.

15 Az eredeti szöveg: „(vocantis) / ture te multo Glycerae decoram / transfer in aedem.” – „a téged tömjénnel sokszor hívogató Glycera szentélyébe települj át.”

16 Az eredeti szöveg: „Gaudentem patrios findere sarculo / agros Attalidis condicionibus / numquam

Annál érdekesebb, hogy olyan javítás is akad, ami a mai ízlésünk számára inkább az először megtalált kép elrontásának tetszik. Pl. az 1.4. 13–14. sorában először ezt olvassuk:

Sárga halál bátor lábbal meri rugni Pór tanyáját
'S király szobáját

A végleges szövegben viszont már ezt:

Ím a' sárga halál bátran bemegy a' szegény paraszthoz,
'S királyhoz¹⁷

A javított változatban ugyan könnyebben érthető, simább a mondat, de mennyivel színtelenebb a kép! Elvész a kopogtatás helyett a lábbal rúgás durvasága, sőt az is, hogy ez a durvaság szegénnyel-gazdaggal, pórral-hatalmassal szemben egyaránt érvényesül. Lehet, hogy csak az a cél, hogy egyszerűbb legyen a mondat, de az is lehet, hogy Virág – a maga békés, reverenciával teli természetével – túl durvának találja a horatiusi mondat nyelvét.

Ez a gondolat átvezet bennünket fő témámhoz. Azt igyekeztem megvizsgálni, hogy Virág hogyan értelmezi a Horatius-szövegeket, milyen képet alakít ki e költői alkotásokról, fordítói döntéseiből milyen szövegértelmező attitűdre következtethetünk. A korpusz hatalmas volta miatt természetesen csak egy kis mintán vizsgálódhattam, a kiválasztott példákat azonban reprezentatívnak látom, így a tanulmány végén rajtuk keresztül az egyes eseteken túlmutató tanulsághoz szeretnék eljutni.

Esettanulmányok

Virág Horatius-recepciójáról több forrásból is megpróbálhatunk képet alkotni. Az első és – véleményem szerint – legfontosabb forrás ezek közül maguk a versfordítások és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó megjegyzései, bevezetései, kommentárjai. Virág meglehetősen jó latinista, nyelvileg általában pontosan értelmezi a nem könnyű szöveghelyeket is, sőt valószínűleg használt kommentárt is (legalábbis időnként). Az *Ars poetica* prózai fordításának jegyzeteiben hivatkozik például Richard Bentley kommentárjára.¹⁸

Megfigyeléseimet három szöveg vizsgálata alapján fogalmazom meg, ez az úgynevezett *Római ódák* három darabja, a 3.3. (*Iustum ac tenacem*), a 3.4. (*Descende caelo*) és a 3.5. (*Caelo tonantem*). Azért választottam éppen ezeket a szövegeket, mert számomra

demoveas...”. „ Azt, aki annak örül, ha atyai földjét hasogathatja kapájával, attalozsi feltételekkel sem tudnád kimozdítani...”

17 Az eredeti szöveg: „Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas / regumque turris.” – „A sápadt halál egyformán megdöngeti lábával a szegények kunyhóit és a királyok tornyait.”

18 *Horátzius Poétikája*, 101.

úgy tűnik, hogy a 19. században (sőt sokáig még a 20. század filológiájában is) ezeket az ódákat tartották a „leghoratusibb”, de legalábbis a szerző értelmezése szempontjából legfontosabb szövegeknek. Én magam is úgy gondolom, hogy az életműnek kiemelkedően jelentős, művészi szempontból szinguláris részei ezek a versek.

Egyszerűsítés

Az egyik jellemző jelenségcsoportot úgy tudnám leírni, hogy a latin szöveg bonyolult, ellentmondásos tartalmú, és emiatt nehezen érthető részeit részben kihagyja, részben az ilyen kifejezéseket, mondatokat úgy teszi magyarul könnyebben felfoghatóvá, hogy a mondatokat, szerkezeteket „ellentmondásmentesíti”, kisimítja. Lássunk erre a jelenségre néhány példát.

A *Iustum ac tenacem* (Ódák 3.3.) „narratívája” arról szól, hogy Iuno, aki korábban gyűlölte a trójaiakat és leszármazottaikat, a rómaiakat, most végre hajlandó befogadni Romulust az istenek körébe. Ma a szöveget általában úgy értelmezzük, hogy Iuno beleegyezése meglehetősen vonakodó, feltételekkel körülbástyázott, rejtett fenyegetésekkel terhes.¹⁹

3.3. 17–18.

gratum elocuta consiliantibus
Iunone divis

(miután a tanácskozó isteneknek kedves dolgot [mondott] Iuno)

Midőn Júnó szolt 's szépen az isteni
Tanácskozásban

A latin szövegben nem egyértelmű, nem teljesen világos, hogy miért kedves az isteneknek, amit Iuno mondott (talán azért, mert amikor végül beleegyezik abba, amibe eddig nem volt hajlandó, hogy tudniillik Romulus halála után az istenek közé emelkedjen, legalábbis gyakorlatilag a rómaiak mellé áll), Virág viszont azzal, hogy a „gratum”-ot adverbialis értelműnek tekinti, és így Iuno beszédét csak retorikailag minősíti: „szépen” – jócskán leegyszerűsíti a mondatot, gyakorlatilag kiveszi belőle a tartalmi problémát.

3.3.30–32.

[...] Protinus et gravis
iras et invisum nepotem,
Troica quem peperit sacerdos,
Marti redonabo

19 FERENCZI Attila, „Ki mihez ragaszkodik? Horatius, Ódák III. 3.”, *Ókor* 10, 1. sz. (2011): 27–33, 30–31; Michèle LOWRIE, *Horace's Narrative Odes* (Oxford: Clarendon Press, 1997), 245–257.

(A továbbiakban egyrészt a súlyos haragot [félreteszem], másrészt gyűlölt unokámat, akit a trójai papnő szült, átadom Marsnak;)²⁰

[...] Én azont,
Kit megveték, kit Trója-vérből
Ilia szült, unokámat, önként
Marshoz bocsátom

Ebben a részletben Virág a „*gravis iras*”-t kihagyja (talán azért, mert nem érti, hogy lehet azt „*redonare*”, vagy nem akar más igét is beletenni a mondatba). Ez mindenesetre nagyon csökkenti a gondolat feszültségét, főleg azzal súlyosbítva, hogy a „*megveték*” sokkal enyhébb, mint az „*invisus*”, és az „*önként*” beszúrása még tovább enyhíti a kifejezést. Arról nem is beszélve, hogy mekkora különbség van aközött, hogy a latin szövegben *luno* megvetően, róla tudomást venni sem akaróan csak „*Troica sacerdos*”-ként említi „*menyét*”, és aközött, hogy Virág familiárisan néven nevezi. A latin szöveg olvasásakor az a benyomásunk, hogy *luno* haragja továbbra is engesztelhetetlen, csak „politikusan” félreteszi, enged az istenek közös óhajának, de érzelmei mit sem változtak. Virág fordításában *luno* megbékélése jóval őszintébb.

3.3. 43–44.

[...] *triumphatistique possit*
Roma ferox dare iura Medis

(és szabhassa meg a vad Roma a legyőzött médeknek a törvényt)

A' Médusoknak győzedelmes
Róma parancsokat írjon, adgyon

Nagyon jellegzetes Virág mindkét módosítása: megfordítja az aktív-passzív viszonyt, s mivel nem a „*legyőzött médek*”-ről, hanem a „*győzedelmes Róma*”-ról van szó, teljesen máshová helyezi a hangsúlyt: Horatiusnál nagyon gyakori az olyan fokalizáció, amikor

20 30–3. *protinus et gravis / iras et invisum nepotem / Troica quem peperit sacerdos / Marti redonabo*: 'from now on I shall give over my bitter anger and my hated grandson [...] to Mars'. In *redonabo*, a rare word attested only here and at 2. 7. 3 in classical Latin, there is a slight *zeugma* of two ideas: (a) 'to renounce something to please somebody' as with *condonare* in *Caes. bG* 1. 20. 5 'uti et rei publicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet', and *donare* in *Cic. fam.* 5. 4. 2, (b) 'to renounce a further claim on somebody' as with *donare* in *Petr.* 30. 11 'dono vobis eum' of a slave who is forgiven. For Juno's vindictiveness cf. *Hom. Il.* 18. 119 ἀργαλέος χόλος (towards Heracles), *Virg. Aen.* 1. 11 'tantaene animis caelestibus irae?', 1. 25, 5. 608. As Ares by some accounts was Hera's son (*Hes. theog.* 922 f. with West, *Ov. fast.* 5. 229 with Bo'mer), Romulus, the son of Mars and Ilia, was her grandson. But Ilia, as her name indicates, was a descendant of the hated Aeneas (*Serv. auct.* on *Aen.* 1. 273 says that in Naevius and Ennius she was his daughter; cf. *Serv.* on 6. 777). Hence Juno maliciously refers to her as *Troica sacerdos* (for as a Vestal Virgin she should not have borne a child). R. G. M. NISBET and Niall RUDD, *A Commentary on Horace, Odes, Book III* (Oxford: University Press, 2004), 46.

a legyőzött, a vesztes, a megkínzott, a megalázott szempontja merül fel váratlanul egy győzelmes harcról szóló történetmesélésben.²¹ Itt is így működik a latin szöveg: a legyőzött médek szempontjából érzékeljük az eseményt, ezt erősíti a „ferox” jelző is, amely nem egyszerűen a vadságot jelenti, hanem az *-ox / -ax* képző az a fajta, amely többnyire valamiféle túlzásba vitt cselekvést szokott megjelölni tulajdonságként.²² Ezzel Virág láthatóan nem is tud vagy akar mit kezdeni, egyszerűen kihagyja. Pedig érthetnénk akár úgy is ezt a sajátos fokalizációt, hogy Iuno, aki gyűlöli a leendő rómaiakat, áll a velük ellenséges médek oldalára. Virág számára azonban Róma a dicsőséges, az abszolút pozitív példa a birodalmiságra, így az ennek ellentmondó elemeket – talán ösztönösen – elgyengíti, kiiktatja.

A 4. római óda „narratívája” nagyon nehezen követhető. A szöveg eleje arról szól, hogyan választották ki Horatiust már gyermekkorában a Múzsák, a közepén megjelenik Caesar (Augustus) alakja, akinek a Múzsák „lene consiliumot” (szelíd tanácsot) adnak, ezután pedig egy furcsa mitikus történet következik, amely egy darabig mintha a Gigantomachiát mesélné újra, aztán a vers végén különféle olyan mítikus figurákkal találkozunk, akiket az istenek megbüntettek – és ezzel a szöveg befejeződik, abbamarad, elpeng a semmibe? Ma úgy értelmezzük a szöveget, hogy alapvetően a hatalomgyakorlás módjáról mond véleményt: a mérsékelt (*temperatus*), szelíd (*lenis*), nem erőszakos (*vis temperata*) hatalom az, amely az istenek helyeslésével találkozik.²³

3.4. 37–40.

Vos Caesarem altum, militia simul
fessas cohortes abdidit oppidis,
finire quaerentem labores
Pierio recreatis antro

(A dicső Caesart, mihelyt a katonáskodástól elfáradt csapatait elhelyezte a városokban, és fáradalmi befejezését keresi, ti üdítitek fel a pieriai barlangban)

Caezár is, a' nagy had pihenésekor,
Midőn kifáradt, s munka után keres
Nyugalmat, a csendes magányban
Csak ti közöttetek él, 's jut arra.

Ebben az esetben is a cselekvő-cselekvés viszony módosítása okozza a szöveg változását. Virág nem fordítja le az „abdidit”-et, amely kissé problematikus a latin szövegben, van valami olyan mellékértelme, hogy Caesar „megszabadul” a katonáitól, a helyette használt „had pihenésekor” azt sugallja, hogy ez teljesen természetes dolog. Kihagyja az „oppidis”-t

21 IMRE Flóra, „Építkezési technika a III. 4. órában”, in *Horatius arcai*, szerk. HAJDU Péter (Budapest: Reciti, 2014), 142.

22 LEUMANN und HOFMANN und SZANTYR, *Lateinische Laut- und Formenlehre* (München: 1977), 376–377.

23 LOWRIE, *Horace's Narrative Odes*, 219–223.

is, így sem a városok, sem a hadsereg oldaláról nem tűnik problematikusnak ez az esemény (amelyről egyébként tudjuk, hogy a városok, akiknek a földjéből sokat elkoboztak, és az odatelepitett veteránok közt nagyon is sok feszültséggel járt – talán éppen ez az értelme a kissé furcsa „cohortes abdidit oppidis”-nek). A „fessas”-t ráadásul nem a „cohortes”-hez kapcsolja, hanem Caesarhoz, így ez is természetesebbnek tűnik: hadseregére ritkán alkalmazunk ilyen individuális jelzőt. Az a diszcrepancia is eltűnik, hogy az eredeti szövegben a hadsereg fáradt, és Caesar a saját „labores”-ének keresi (vagy legalábbis találja meg) a végét. A „finire labores” egyébként is sokkal erőteljesebb, mint a pozitívrá fordított „nyugalmat”, ez majdnem szentimentálisnak hangzik, különösen a „csendes magányban” kifejezés mellett, amely csaknem valamiféle Csokonai-hangot pendít meg.

Kimarad a szövegből a „Pierio... antro” is, ez erősen csökkenti a képszerűséget, elvész az idillikus, Vergilius-eklogákat idéző barlang-kép, és kimarad a mondatból a problematikus jelentésű „recreatis” – ehelyett az „él” és „nyugalomra jut” könnyed és egyszerű, nem merül fel az a kérdés, hogy voltaképpen mit is tesznek a Múzsák Caesarral: csupán felüdítik, vagy újratereztik vagy beavatják valamilyen misztériumba? Pedig ez az ige (a „recreo”) mintha megelőlegezne valamit a későbbi kulcskifejezésekből, a „lene consilium”-ból, a „vis temperata”-ból.²⁴

3.4. 49–52.

Magnum illa terrorem intulerat Iovi
fidens iuventus horrida bracchiis
fratresque tendentes opaco
Pelion imposuisse Olympo.

(Nagy félelmet/veszedelmet üzent Iuppiternek karjában bízva ez a durva/félelmetes ifjúság és a fivérek, akik arra törekedtek, hogy a Peliont rátegyék – ezáltal homályba borítva – az Olympusra.)

Nagy félelemmel Juppiter eltelék,
Midőn reá a' vastag erős karú
Ifjak rohanván Pélionnal
Balgatagúl emelék Olimpust.

Ebben a szövegrészben is az az egyik jellemző mozzanat, hogy Virág megfordítja a cselekvés szempontját, Iuppiter lesz az alany, így erőteljesebben kapcsolódik az előző mondatához, melyben szintén ő volt a főszereplő. Így nem látszik a fokalizációváltás, amit a latinban az alanyból dativusszá átalakuló szó mutat: latinul a „magnum terrorem” lesz a „főszereplő”, és épp az hat nagyon furcsán, hogy hogyan fokozódik le Iuppiter az egyik versszakról a másikra – az előző mondatban még „egyedül ő uralkodik”, itt pedig egyszerre csak „előtötte a félelem”. Az is érdekes – és magyarul valószínűleg nehéz lenne kifejezni –, hogy az „intulerat” praeteritum perfectuma azt is mutatja, hogy ez az

24 IMRE Flóra, „Animosus infans – Költővé avatás Horatius III.4. ódájában”, *Ókor* 13, 4. sz. (2014): 39–48.

esemény korábban volt, mint a „regit”, a jelenlegi állapot. Épp ez a sajátos, időben ugráló narráció teszi lehetővé, hogy valamiféle párhuzamot találjunk Caesar korábbi küzdelmei és jelenlegi megnyugvása (amely lehetővé teszi számára a Múzsák tanácsának meghallgatását) között, továbbá Iuppiternek az ősvilági lényekkel vívott harca és a mostanra beállt (bár talán véres?) békén alapuló uralkodása között. Mintha a „lene consilium”-ra felhozott példa negatívan értelmezhető, „mert különben” típusú példa lenne...

A „vastag erős karú” fordítás teljesen fizikai jellegűvé alakítja át azt, ami latinul lelki, sőt akár bizonyos értelemben erkölcsi tulajdonság is lehet, a „fidens bracchiis”-t, és az, hogy kimarad a „horrida” is, ami pedig Iuppiter félelmének képi kifejezése is lenne, szintén gyengíti az előző stróféval való ellentmondást.

3.4. 65.

Vis consili experts mole ruit sua

(a terv/tanács nélküli erő saját súlyától omlik össze)

Okos tanács nélkül az erő lerogy

Szép a mondat magyarul, csak kimarad belőle a „mole... sua”, ami pedig a kép lényege: saját súlyától omlik össze – itt is az látszik, hogy Virág számára túl merész kép az, hogy az erőnek súlya van, mint egy hegynak vagy egy hegyből életre kelő szörnynek. Az is lehet persze, hogy éppen a szöveget értelmező, racionalizáló felesleges elem (amely egyébként gyengíti a jelző nélküli főnevet) kedvéért marad ki a „mole... sua”. Ráció nélkül mit sem ér az erő – ez a Virágnak fontos tanulság, az az irracionálisnak tűnő tapasztalat, hogy a nagyság egyszersmind veszedelem is önmagára nézve, kevésbé, vagy egyáltalán nem lényeges számára.

3.4. 69–70.

Testis mearum centimanus gigas
sententiarum

(tanúja [ennek] a gondolatomnak/véleményemnek a százkezü gigas)

Ebben Gías a' száz kezü nagy tanú

A „mearum [...] sententiarum” kifejezést a fordítás erősen leszűkíti, mert az „Ebben” utalószó egyértelműen az előző versszak tartalmára vonatkozik (tehát a „vis consili experts” és a „vis temperata” közötti összehasonlításra), a latin mondat jelentése viszont tágabb, nem feltétlenül az előzőkre vonatkozik, talán szándékosan csúsztatja el egy kisé az általánosságba a tartalmat, hiszen a következő versszakokban nem egyértelműen a meggondolatlan erőszakról lesz szó – vagy legalábbis nem csak arról.²⁵

25 IMRE, „Építkezési technika...”, 141.

3.4. 73.

Iniecta monstris Terra dolet suis

(a Földnek fáj, hogy önnön szörny-fiaira van ráhajítva)

Fájlallya a' Föld, hogy csuda gyermekin
Fekszik

A latin mondatban a „monstris [...] suis” kifejezésben van valamiféle ellentmondás: a föld szülőttei szörnyek, de az övéi – ez adja meg a „dolet” igazi értelmét, a „csuda gyermekin” azzal, hogy a „monstrum” szónak itt az eredetibb, de az adott szövegben kevésbé erős jelentését („figyelmeztető jel, csoda”) választja, megszünteti ezt az ellentmondást és vele az érzelmi feszültséget. Ugyanígy a „fekszik” azáltal, hogy leegyszerűsíti az „iniectá”-t úgy, hogy kiveszi belőle az erőszakos cselekvést, amelynek elszenvedője a föld, és csak a cselekvés eredményét ábrázolja, sokat gyengít a költői kép érzelmi erején.²⁶

3.4. 77–79.

incontinentis nec Tityi iecur
reliquit ales,
[...] nequitiae additus
custos

(és a magát vissza nem tartó Tityus máját nem hagyja békén a madár, könnyelműségének odarendelt öre)

De Titsziusnak mája is étetik;
A' szárnyas ör nem hagygya el a' buját

Azáltal, hogy Virág az „incontinens”-t bujának fordítja, voltaképpen a mítoszok alapján értelmezi, magyarázza is a szöveget, a latinul a történethez képest nagyon visszafogott (és ezáltal gondolati feszültséget teremtő) kifejezést erősebben elítélőre, a mítosznak megfelelőbbre igazítja. Az pedig, hogy kihagyja a fordításból a „nequitiae”-t, amely még furcsább szóhasználat, még kevésbé illik a mítosz „megérdemelt büntetés” gondolatához, teljesen megszünteti azt a megdöbbentő hatást, amit latin szöveg kelt azzal, hogy mintegy jelentéktelen botlásnak tünteti fel Tityus cselekedetét.²⁷

3.4. 79–80.

[...] amatorem trecentae
Pirithoum cohibent catenae

26 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 77.

27 IMRE, „Építkezési technika...”, 142–143.

(és a szerelmes Pirithoust háromszáz lánc tartja megbilincselve)

Pirithoust, a' rúť szerelmeť,
Vas nyűgűk őrizik al világban

Ebben az esetben azzal is változtat az eredeti szűveg felhangjain a fordító, hogy betold két elemet a latin mondatba. Az egyik a „rűť” jelző, a latin nem tesz semmit az „amator” attribútumhoz. Másrészt az, hogy megemlíti a szűvegben nem, csak a mítoszban szereplű alvilágot, megint szűkít, és ezáltal hangulatilag módosít: a képben eredetileg csak a megkínzott szerelmeť látjuk, a fordításban az alvilágban bűnhűdűt. Az viszont, hogy kimarad a túlságossá, képtelenné fokozű „trecentae” jelző, valűsabbá és így elfogadhatűbbá teszi a hűs bűntetését, s elveszi azt a műgűttes dallamát a verszűrlatnak, hogy valamifűle sajnálatot, szomorű nosztalgiát, rokonszenvet érezzűnk a képtelennű (és ezáltal meseszerűen) bűnhűdű szerelmes iránt.²⁸

Az 5. rűmai óda Regulus mondáját „meseli el”. Az első pun háborű hadvezérét, aki a punok fogságába esett, – a törtűnet szerint – azért küldték Rűmába, hogy tárgyaljon a rűmai hadifoglyok kiváltásáról, ő azonban arról gyűzte meg a szenátust, hogy azok a katonák, akik fogságba kerültek (nem pedig meghaltak a csatában), már értéktelenek a rűmai hadsereg számára, mert elvesztették erkűlcsi tartásukat. Ezután ő maga is adott szavának megfelelűen visszatért a punokhoz, akik megűlték. A szűveg modern értelmezése arra a feszűltsűgre hívja fel a figyelmet, ami Regulus mondanivalűja és státusza között van: ha egyszer ő is elvesztette erkűlcsi hitelét, miert kellene elfogadnunk az érvelésűt?²⁹

3.5. 17–18.

si non perireť in miserabilis
captive pubes

(ha nem pusztul el a szűnalomra nem műltű fogságba esett ifjűság)

Ha a' legűnysűg szűnakodűt magán
Lelhetne

Az, hogy Virág a kétszeres tagadást állításra fordítja, sokat enyhít a mondat nyerseűgűn. Az eredetiben a „szűnalomra nem műltű” kiemeli Regulus gondolatának minden embersűget nélkűlűzű szűgorűsáűgát, a „si non perireť” pedig a maga coniectivus conditionalis voltával („lehetetlen, hogy ne pusztuljon el”) olyan kűnyűrtelensűget sugall, ami a fordításban sehol sem érezhető. Virág nyilván túlságűsan durvának érezhette ezeket a megfogalmazásokat, ezért alkalmazta a nyelvtanilag elfogadhatű, de az adott esetben stilisztikailag a szűveget nagyon meggyengítű (magyarul ugyanis nem fejezi ki a lehetetlensűget) feltűteles állításűt.

28 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 79.

29 LOWRIE, *Horace's Narrative Odes*, 224–265.

3.5. 21–22.

[...] vidi ego civium
retorta tergo brachia libero

(láttam a polgárok szabad háta mögé csavart karját)

[Láttam... , mond Regulus,] 's szabad
Polgárainknak karjaikon kötő
Szíjat

Virág itt is kisímítja a megdöbbenő képet (oxymoront), s „a polgárok szabad háta mögé csavart karját” helyett a „kötő szíjat” kifejezést a szöveg későbbi része alapján teszi ide, hogy értelmesebb, érthetőbb legyen a kép, de ezáltal elveszti a mondatnak az abszurd fogalmazáson alapuló durva hatását.³⁰

3.5. 31–32.

Si pugnat extricata densis
cerva plagis, erit ille fortis

(ha harcol a szarvas, miután a sűrű hálóból kiszabadult, ő [a katona] akkor lesz bátor)

Mint a' fogójából kiverhüdt
Vad suta, félni szokott az ollyan

Már-már Arany János-ian tömör és szép a természeti kép, az viszont, hogy a „ha..., akkor” feltételt kiiktatja a mondatból, és az ironikus „majd épp akkor lesz bátor”-t átfordítja a természetes állításra („félni szokott”) itt is megszünteti a beszélő (Regulus) durván megvető, sértő hangját – helyette az épp csak megmenekült „vad sutával” érzünk együtt, megszűnik a többszörös narráció bonyolultsága, szellemi feszültsége, helyette valamiféle naiv természetközelség és gyengédség fogja el az olvasót.

Betoldás

Ezek a példák azt mutatták, hogy Virág Benedek olvasói módszere számára Horatius költészete értékvilágában egyértelműnek (sőt, Virág keresztény világszemléletétől nem is nagyon eltérőnek), ellentmondásmentesnek, monumentálisnak, egyben tekintélytisztelőnek, a rend és nyugodt emelkedettség, a klasszicista pátosz példájának tűnik. Ehhez kapcsolódik az a törekvése, hogy a számára nyersnek vagy akár túlságosan hétköznapiak, vulgárisnak vagy esetleg komikusnak – vagyis nem eléggé méltóságteljesnek – tűnő kifejezéseket enyhíti vagy kihagyja. Ezeken a pontokon gyakran alkalmazza azt a módszert is, hogy magyarul egy-egy emelkedett hangnemű,

30 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 89.

kissé közhelyszerű kifejezést told be a szövegbe, vagy olyan, nem az adott szövegből származó motívumokat, amelyeket máshol, más szerzőnél vagy akár valamilyen, az ókorról szóló korabeli ismertetésben olvashatott.

Néhány példa ezeknek az egymással összefüggő jelenségeknek a fordításban való megmutatkozására:

3.3. 9–12.

Hac arte Pollux et vagus Hercules
enisus arces attigit igneas,
quos inter Augustus recumbens
purpureo bibet ore nectar

(ennek az erénynek köszönhetően, érte el erejét megfeszítve a tüzes fellegvárat Pollux és a bolyongó Hercules, akik között Augustus hanyatt dőlve, bíbor ajakkal issza majd a nektárt)

Pollux 's csavargó Hercules e' szerint
Erőlködött a' csillagos Égbe fel:
A' kik között Augustus a' szent
Ambrosiát eszi, 's issza nektárt.

Jellemző az „arces igneas” fordítása: „csillagos Ég” – az, hogy az „arces” (fellegvár) képet mellőzi, amely valószínűleg az oda való bejutás nehézségét érzékelteti, és csak „ég”-nek fordítja, még lényegében elfogadható fordítói egyszerűsítés. Nagyon jellegzetes viszont, hogy az „igneas” (tüzes) jelzót úgy értelmezi, hogy az a csillagok fényére utal: milyen békés, csaknem idilli kép lesz ez így! Magam hajlamos volnék az „igneas” jelzót inkább a Hercules-történethez kapcsolni, és úgy értelmezni, hogy az égi fellegvárhoz való eljutás nehézségét, szenvedéstartóságát érzékelteti: Hercules csak a tűzhalálon át juthatott el a halhatatlanok közé. Ezzel állna ellentétben Augustus, akit úgy ábrázol, hogy minden különösebb erőfeszítés (enisus) nélkül, egyszerűen csak ott van.

Az igazán érdekes azonban az, amit Virág kihagy a jelenetből: Augustus „recumbens” (hanyatt dőlve), a szokásos szümpozicion-pozícióban élvezi a halhatatlanok társaságát, és „purpureo ore” (talán: bíbor ajakkal) issza a nektárt. Ezen az utóbbi kifejezésen filológusok nemzedékei vitatkoztak, és fejtettek ki különféle nézeteket, amelyek között én semmiképpen sem kívánnék állást foglalni, csak annak a Bentleynek néhány mondatát idézném, akiről (mint fentebb láttuk) Virág maga állítja, hogy egyik filológiai forrása volt.

[...] frustra hic litigant Interpretes de *purpureo illo ore*. Unus purpureum *vultum* intellegit, minio scilicet pictum, ut Deorum statuæ solebant. [...] Sed ineptum est plane hic *vultum* interpretari; cum addat *bibit ore*: quis enim *vultu* bibit? Alius igitur, ideo purpureum os dici vult, quia rubicundo nectare madidum erat. Frustra uterque. Quin nihil aliud est *purpureo ore*, quam *pulchro* et *formoso*, quale deo convenit; ut recte veteres Scholiastæ. Simonides [...] „πορφυρέου ἀπὸ στόματος ἰεῖσα φωνὰν παρθένος”, *Virgo ab ore purpureo*

*voce mittens. Catullus [...] „at Acme leviter caput reflectens / et dulcis pueri ebrios ocellos / illo purpureo ore suaviata”.*³¹

([...] feleslegesen vitatkoznak az értelmezők ezen a *purpureo orén*. Egyik úgy érti, hogy „bíbor orca”, tudniillik miniummal festett, amilyenek az istenek szobrai szoktak lenni. [...] De teljesen helytelen itt „orá”-nak értelmezni, hiszen hozzáteszi, hogy „bibit ore”: és hát ki iszik az orcájával? Másvalaki pedig nagyon is azt akarja érteni, hogy „bíbor ajak”, mivelhogy a vöröslő nektár nedvesíti meg. Mindkettő felesleges. Elvégre semmi más nem lehet a „purpureo ore”, mintsem szép és gyönyörűséges, amint az egy istenhez illik; ahogy helyesen mondják a régi scholionírók. Simonides [...] azt mondja: „πορφύρεος ἄπο στόματος ἰεῖσα φωνὴν παρθένος”. A szűz bíbor ajkával szavakat szól. Catullus meg: „Acme pedig fejét könnyedén hátrahajtotta és a szeretett fiú részeg szeméit azzal a bíbor ajkával megcsókolgatta...”)

Nemcsak azért idéztem ilyen hosszan Bentleyt, mert végtelenül bájosnak találom a szövegét, hanem azért is, mert magyarázatot kínál arra, hogy miért érezhette Virág furcsának ezt a képet, és ebből következőleg miért hagyta ki. Lehet, hogy már a „recumbens” sem tetszett neki, elvégre sajátos ez a szembeállítás, hogy miközben Hercules „erőlködik”, Augustus csak „hanyatt dől”, talán nem érezte méltónak Augustus nagyságához. A „bíbor ajak” viszont, amelyről Bentley egyszerűen annyit mond, hogy ez illik az istenekhez, noha csupa olyan idézetet hoz, amelyek nőkre vonatkoztatják ezt a kifejezést, valószínűleg még inkább megfeküdhetne a gyomrára. Nehogy már a nagy császárt holmi nőcskékhez illő jelzővel alacsonyítsuk le!

Az is érdekes, hogy mit tesz az így felszabaduló helyre: „a szent ambrosiát eszi”. Láthatólag az a módszer, hogy ha már szó esik a nektárról, az istenek italáról, miért ne illene ide az istenek étele is. Érdekesebb a „szent” jelző. A Horatius-szöveg homéroszi könnyedségű derűjét jónak látja legalább egy jelzővel kissé megemelni, komolyabb, patetikusabb irányba fordítani.

3.3. 25–26.

Iam nec Lacaenae splendet adulterae
famosus hospes

(és már nem ragyog a házasságtörő lakón nő hírhedt vendége)

Nem fénylik immár a' buja asszonyért
Híres szerelmű hőse

A „bujá” sokkal általánosabb és ezért gyengébb is, mint a „házasságtörő”; a „híres szerelmű” jóval bőbeszédűbb, mint a latin, s azzal, hogy a történetre utalva mintegy megmagyarázza az eredetileg többértelmű „famosus”-t (amely itt, különösen Iuno szájá-

31 *Q. Horatius Flaccus, ex recensione et cum notis...*, ed. Richard BENTLEY (Berlin: Weidmann, 1819), 1:139.

ból, talán sokkal inkább jelenthetne „hírhedt”-et) nemcsak egyértelműsíti a kifejezést, hanem kiiktatja a szövegből azt nyelvi jellemzést, amely az indulatos, bár haragján a jelenetben éppen uralkodó Iuno figuráját olyan élővé teszi. A „hős” szintén nemcsak egyértelműsíti a rejtélyesebb „hospes”-t, hanem pozitívrá fordítja az inkább elítélő mögöttes jelentést: egy „vendég”-hez igazán nem illő kirabolni a házigazdát...³²

Hasonló, szinte árnyalatnyi betoldások, hangsúlyváltoztatások értelmezik át a Iuno-monológot, amely a latin szövegben mesterien egyensúlyoz a soha nem szűnő gyűlölet és a pozíciók ideiglenes feladása között, Virágnál Iuno őszintén a rómaiak oldalára áll, nem érezzük a latin eredetiben állandóan ott sejlő baljóslatú, fenyegető szólamot.

3.3. 33–36.

illum ego lucidas
inire sedes, discere nectaris
sucos et adscribi quietis
ordinibus patiar deorum

(el fogom tűrni, hogy belépjen a fényes palotába, megismerje a nektár nedvét, és beírják őt az istenek nyugodt rendjébe)

tündökölő helyen
Nectárt igyék, 's a' gondtalan Istenek
Rendében éllyen, boldogullyon;
Engedem ezt neki most, 's örökre.

Aprócska változtatásokat látunk: a „boldoguljon” kiegészítés, a latin szövegben csak az égi szenátusba való felvételtől van szó, az „engedem” talán enyhébb, mint a „patiar”, abban azért benne van a szenvedés is, tehát nem teljesen jószívvel teszi meg Iuno ezt az engedményt; a „most s örökre” kiegészítés pedig kifejezetten pozitívvá erősíti a kifejezést.

3.3. 38–44.

[...] qualibet exules
in parte regnato beati;
dum Priami Paridisque busto

insultet armentum et catulos ferae
celent inultae, stet Capitolium
fulgens triumphatique possit
Roma ferox dare iura Medis.

32 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 45.

(uralkodjanak csak boldogan a száműzöttek bármely vidéken; amíg Priamus és Paris sírján a marhák ugrálnak és a vadak háborítatlanul rejtik el itt kölykeiket, álljon a Capitolium ragyogva és szabhassa meg a vad Roma a legyőzött médeknek a törvényt)

[...] legyenek nagyok
A' bújdosók, csak járja Páris
És Priamus temetője földét

A' csorda, 's lakják csendesen a' vadak,
Legyen virágzó a' Kapitólium:
A' Médusoknak győzedelmes
Róma parancsokat írjon, adgyon.

A „legyenek nagyok” kifejezés persze jóval színtelenebb, mint a „regnato beati”, amely a második imperatívusszal azt érzékelteti, hogy Iuno szavai törvényt szabnak. A „bújdosók” másrészt sokkal érzelmetlitétebb, mint a „száműzöttek”, különösen a 19. század magyar nyelvi közegében, már-már valamiféle kuruc hősöknek látjuk a trójaiakat... A „dum” + coniunctivusos „mindaddig, amíg” jelentésű lehetőséget kifejező mellékmondatnál is kevésbé erőteljes feltételt szab a magyarul inkább megengedő „csak járja”; főként, hogy a „járja” sokkal színtelenebb, mint az „insultet”, nincs benne a megtaposás, a megszenteltetés gesztusa, s korántsem annyira durva, mint a latin szó. Sokat csökkenti a kép szuggesztivitását a „csendesen” is.³³

Másrészt feltűnő, hogy Virág itt is megfordítja a „győztes–legyőzött” fogalom használatát, latinul a „legyőzött médek”-ről olvasunk, akiknek a „vad Róma” szab törvényt, mennyivel gyengébb (szokásosabb? hétköznapibb narratíva?) az, hogy (a jelző nélküli) Róma győzedelmes?

3.3. 57–60.

Sed bellicosis fata Quiritibus
hac lege dico, ne nimium pii
rebusque fidentes avitae
tecta velint reparare Troiae.

(De a harcias római polgároknak a végzetét ezzel a törvénnyel mondom ki: nehogy túlságos kegyességük miatt és hatalmukban bízva újjá akarják építeni az ősi Trója házait!)

De a' vitéz nép értse meg, a' miket
Mondok ma: Mintsem kell, ne legyen kegyesb;
'S bár boldog és nagy sorsa, régi
Trója helyett ne rakasson újat.

33 Uo., 47.

A „vitéz” egyértelműen pozitív jelző, a latinban az „-osus” képző kétértelműbb, túlzott mértékű tulajdonságot jelöl,³⁴ a Horatius-szövegben a megszólaló Iuno korántsem tartja annyira dicséretesnek. Az „értse meg” józanul érvelő hang, nem olyan erőszakos, tyrannikus, mint a latin „fata hac lege dico”, a „ma” beszúrása ráadásul tovább gyengíti a mondatot, mintha a feltétel változhatna is (nem úgy, mint a végzet, a törvény, a fatum és a lex). A „boldog és nagy sorsa” állítás, még hozzá erősen pozitív tartalmú, a „rebus fidentes” inkább elítélő, „önhitt” jelentést sugall.

3.4. 21–24.

Vester, Camenae, vester in arduos
tollor Sabinos, seu mihi frigidum
Praeneste seu Tibur supinum
seu liquidae placuere Baiae

(a tietek vagyok, Camenák, a tietek, amikor felemelkedem a meredek szabin hegyekre, vagy amikor [inkább] a hideg Praeneste tetszik nekem, vagy a lejtős Tibur, vagy a forrásokkal teli/tiszta vizű Baiae)

Músák! ti védtek, ha Szabinum magas
dombjára térek, ha megyek hideg
Praenestbe, vagy Tiburba, vagy szép
Bája meleg fürödő vizére.

Ebben a szövegrészben az egyik probléma a fordító számára láthatólag az, hogy a szöveg a helynevekhez olyan jelzőket tesz, amelyek – talán szándékosan – semmitmondóak, színtelenek. Valószínűleg inkább maguknak a helyneveknek a kiválasztása a jelentésteli: csupa olyan vidék, amely a korban divatos, „felkapott üdülőhely”-nek számított. A „tollor” ige, amely szó szerint csak az „arduus Sabinos”-ra vonatkozik, talán a társadalmi felemelkedést is sugallja az eredetiben, a „térek” fordításban viszont inkább csak konkrétan érthető. A „supinum”-mal nem tud mit kezdeni, nem tud neki értelmet adni, ezért inkább kihagyja, a „liquidae”-t pedig láthatólag semmitmondónak érzi, ezért egy kicsit bővíti azzal, amit egyébként a kommentárokból tudunk, és így végül is kissé színezi a (talán szándékosan) színtelent.³⁵

3.5. 5–9.

Milesne Crassi coniuge barbara
turpis maritus vixit et hostium,

34 Jól látható ez a híres mondásban is: „Religentem esse oportet, religiosum nefas.” (Aulus Gellius, Noct. Att. 4.9.1.) – „Szükséges dolog vallásosnak lenni, babonásnak lenni viszont nem szabad”; Olaf SCHÖNWERTH und Carl WEYMAN, „Über die Lateinischen Adjektiva auf -osus”, *Archiv für Lateinische Lexikographie und Grammatik* 5 (1888): 192–222.

35 NISBET–RUDD, *A Commentary on Horace*, 63–64.

pro curia inversique mores!
consenuit socerorum in armis

(vajon Crassus katonája, aki barbár feleségétől elcsúfított férjként élt, és az ellenséges apósok – a curiára! és micsoda felfordult erkölcsök! – fegyveres erejében öregedett meg)

Craszszus vitéztlő népe hogy elfajult!
Rút férj, előszült rab, katonáskodott
Ipával. Oh viszzára fordult
Curia, 's hajdan erős, nagy erkölcs!

Ebben a részletben – amely latinul is nehezen érthető, utalásos, tömör, szaggatott szöveg – nemcsak az az érdekes, hogy mit hagy ki, és mit told be a helyére Virág, hanem az is, hogy tetten érhetjük egy pillanatra a magyar Horatius-fordítások sajátos nyelvének keletkezését.

Az 5. sorban a „vitéztlő nép” sokkal emelkedettebb a „miles”-nél, láthatólag a római katona a magyar közegben valahogy a nemesi felkelő szerepkörébe kerül. Nem érthető másrészt, hogy mitől „rút”, mert kimaradt a „coniuge barbara” fordítása, és ennek hiánya miatt teljesen érthetetlen a magyar szövegben az „ipa” (tipikus esete annak, amikor csak a latinnal együtt érthető a fordítás), sőt hiányzik a leglényegesebb elem, a „hostium” fordítása, amitől világos lenne, hogy miért is baj ez az egész nőülés és élettérváltás, helyette van az „előszült rab”, ami a latin szövegben nincs, ott arról van szó, hogy attól „turpis” az illető, hogy elfelejtette az eredeti hazáját, és beleilleszkedett a perzsa világba – a latin szövegben persze nem egyértelmű, hogy ő ott „rab”, inkább úgy tűnik, hogy önként azonosult ezzel a környezettel, erre utal a nőülés, és az apóssal együtt való katonáskodás.³⁶

Vannak másrészt olyan betoldások is a szövegben, amelyek határozottan Berzsenyidallamokat idéznek. A „hogy elfajult” forrása alighanem a *Magyarokhoz I.* („Nem látod, Árpád vére miként fájul?”), hasonlóképpen a „hajdan erős” is („Romlásnak indult, hajdan erős magyar!”). 1810-ben készült el többszöri átdolgozás után a végleges változat, amely benne volt az 1813-ban megjelent verseskötetében. Virág Benedek *Ódák*-fordítása 1824-ben jelent meg, bár nem tudjuk pontosan, hogy Virág mikor készítette a 3.5. fordítását. Könnyen lehet, hogy Virág és Berzsenyi kölcsönösen is hatottak egymásra, hiszen Berzsenyi szeretettel emlegeti őt a „Vitkovics Mihályhoz” 1815-ben írt episztolájában:

Hát amidőn majd véled s Helmezcinkkel
Virághoz együtt ballagunk karöltve,
S a bölcs öregtől új lelket veszünk!

Sőt, ódával is fordul *Virág Benedek*hez (1799 és 1803 között), s ebben „Honnom Flaccusá”-nak nevezi. A személyes véleményem mégis az, hogy inkább Virág találta meg Ber-

³⁶ Uo., 84–86.

zsenyi sötéten monumentális hangjában azt az erőteljes hazafias nyelvet, amelyet ő Horatiushoz illőnek érzett, s ezért olyan gyakoriak a fordításaiban a Berzsenyi-vendég-szövegek és -dallamok. Csak a fentebb vizsgált három római ódában is mennyi áthallás van például *A' Magyarokhoz I.* című verssel!

'S ellene kelt sokaság haragja 3.3. 3. sor
(A fél világgal szembeszállott / Nemzeteket tapodó haragja)

Hadunknak, a' melly visszavonásaink 3.3. 29–30. sorok
Miatt soká nyúlt (A szent rokonvérbe feresztő / Visszavonás tüze közt megálltál)

Craszszus vitéztlő népe hogy elfajult! 3.5. 5. sor
(Nem látod, Árpád vére miként fajúl?)

...s hajdan erős, nagy erkölcs! 3.5. 8. sor
(Romlásnak indult, hajdan erős magyar!)

A' bátor erkölcs is, ha kiveszni tért 3.5. 29. sor
(Elszórja, hidd el, mostani veszni tért / Erkölcsöd)

„Izoláló” fordítástechnika

Már említettem, hogy Virág szigorúan lineáris logikával, sorról sorra, sőt gyakran szótári egységről szótári egységre haladva fordít. Ennek lesz az a következménye, ami a mai olvasó számára (bár lehet, hogy a korabeli olvasó számára is) nehézkessé, sokszor a latin szöveg nélkül csaknem érthetlenné teszi a fordítását. Nézzünk erre is egy példát, a 3.3. 53–56. sorait. Először a fordítást olvassuk:

Azon határhoz, mellyet az Ég borít,
Fegyverrel érjen, látni kívánatos,
Melly részen a' Nap süt leginkább,
'S mellyen örök köd, eső, borongnak.

Latinul kicsit világosabb (bár kétségkívül nagyon bonyolult a mondat):

quicumque mundo terminus obstitit,
hunc tanget armis, visere gestiens,
qua parte debacchentur ignes,
qua nebulae pluviiue rores.

(ahol csak határa van a világnak, azt el fogja érni fegyverével, mert meg akarja látni az olyan részt is, ahol tombolnak a lángok, meg az olyat is, ahol felhők, esők és harmat van)

Mi történt itt? Tulajdonképpen a „látni kívánatos” kifejezés okozza a zűrzavart. Egyrészt azzal, hogy a „kívánatos”-t Virág aktív értelműként használja (ma ezt bizonyosan nem jelenti, de talán a 19. század elején sem volt természetes), másrészt azzal, hogy magyarul a melléknév mellé főnévi igenet tesz tárgyként, ami inkább csak akkor működne, ha a participiumot melléknévi igenévnek fordítaná.

Pedig egyébként a fordítás itt is inkább leegyszerűsíti a képet: nekem a szívem vérzik a „debackentur ignes”-ért, amiből „a Nap süt leginkább” lesz – mennyivel színtelenebb, mennyivel kevesebb benne a feszültség, a szenvedély!

Az utolsó sor viszont nagyon is szép: „S mellyen örök köd, eső, borongnak.” Ha nem tudnánk, hogy honnan idéztem, azt hiszem, nem kevesen vágnának rá, hogy ez Berzsenyi! Ebben a sorban talán csak a dallam emlékeztet rá, az, hogy kötőszó nélkül vannak egymás mellé téve a főnevek, és megbomlik az alany és az állítmány szokásos alaki egyeztetése, és ezáltal valami darabos monumentalitást érzünk a sorban.

A peritextusok tanúsága

Milyen képet, milyen (pre)konceptiót alkot tehát Virág Horatiusról? Erről sokat elárulnak a versekhez általa kapcsolt címek, összefoglalások és magyarázatok. Először is érdekes, hogy Virág az ódák négy könyvének 103 darabja közül csak 11-hez fűz megjegyzést-magyarázatot. Ezek: 1.1., 1.22., 1.29., 2.1., 2.18., 3.1., 3.2., 3.3., 3.4., 3.5. és 3.14. Eléggé feltűnő, hogy a római ódák közül csak az utolsó marad ki (ennek egyébként sajátos címet ad: „*A' veszni tért Rómához*”). A szövegecskék nagyon világosan beszélnek Virág Horatius-képéről. Csak a római ódákhoz fűzöttet idézem.

3.1.

Ez életet nem a' gazdagság és tisztség teszi boldoggá, hanem csendessége a' szívnek, melly csak annyit kíván, mennyi a' böcsületes szükségre elég.

3.2.

A' Rómaiakhoz.

Inti az ifjuságnak nevelésére

[A végén magyarázatként:]

* Szoktassanak, mond, ifjaink a' katona kemény életre, a' hazának szeretetére, a' böcsületnek érzésére; így nem vágnak nagyra a' közjónak kárával, így érdemeiknek fényével megelégedven a' népnek alávaló módon nem kedveznek, 's halhatatlanság a' jutalmok. Végre szoktassanak szavoknak, hiteknek, ígéreteiknek megtartására; a hitszegő szint úgy vét, mint Az, ki a' Ceres titkait kibeszéli, néha a büntelen is szenved miatta.

** Melly nagy emberek voltak: Regulus, Curius, Camillus, Fabricius 's többen! kikről I. 12. már énekelt.

3.3.

Az Istenek gyűlése

Juno megengedi Marsnak kérésére, hogy Romulus az Istenek közé felvétessék.

[A végén magyarázatként:]

* A' mit a' két első stórában dicsérőleg mond Horátius, különösen azokat illeti, kiket itten magasztal, mert a' közjóért, sok és külömbféle akadályok között, erősen 's állhatatosan fáradtak. Polluxnak, Herkulesnek, 's a' t. tetteit tudni kell.

3.4.

Kalliope

Horatius emlékeztén azon jótéteményekről, amellyekkel a' Músák ötlet gyermekségében, 's utóbb is, megszerették, hálaadásra fakad. A' Músáknak köszöni, hogy Augustusnak szelíd uralkodása alatt csendesen élhet; de nem is félhet, (a' mit már másutt is mondott) mert ezen Fejedelem a' Músáktól emberséges 's bölcs oktatásokat vett.

3.5.

Regulus.

Minekélőtte Regulusról szól, Augustust dicséri, ki nem úgy, mint Jupiter dörgésével, hanem cselekedetivel mutatta meg hatalmát, mert ellenségein győzedelmeskedvén a' Római birodalmat kiterjesztette: megalázta a' vitéz Parthusokat, a' kik Crassust leverték, katonáit pedig alacsony szolgaságra hajtották, mivel az elfajultak magokat nem védelmezték, és a' dücső haláltól inkább irtóztak hogysen a' gyalázatos élettől. Ez, hogy valaha ne történnék, volt eszében az okos Regulusnak.

[A végén magyarázatként:]

* Crassus a. V. C. 701. veszett el. Regulus a. V. C. 503. beszélt a' Római Tanács előtt.

Talán nem is kell sok értelmezés ezekhez a szövegekhez. Virág láthatólag a sztoikus eszményeknek, a római reprezentációnak a mos maiorum jegyében működő, a 18. század végi, 19. század eleji magyar nemzeti nagyságról szóló elképzelésekkel összecsengő módjának, az augustusi birodalomépítő ideológia pozitív értelmezésének a híve. Számára Horatius az aranykori római nagyság embere, Augustus boldog és hálás híve, a követendő erkölcsi normák megéneklője: nemcsak nagy költő, hanem nagy tanító is.³⁷

Valószínűleg az sem véletlen, hogy Virág, aki Horatiust tartotta minden költők legnagyobbikának, elsőként az *Ars poeticát* fordította le, először – mint láttuk – még prózában.³⁸ Érdekes, hogy prózában fordít: láthatólag nem költői műként tartja fontosnak, hanem kézikönyvnek tekinti, amelyből meg lehet tanulni a költészet mesterségét: „Munkáji között a' Poétika, – Költői Mesterség – mindenkor nagy tiszteletben tartott azon haszon miatt, mellyet belőle vehettek azok, a' kik poétai koszorút akartak érdemelni” – írja a fordítás előszavában.³⁹ Ez az előszó is sokat elárul arról, hogy Virág milyennek látja Horatius költői világát.

Az egyik ilyen megállapítást a Horatius-filológia és műfordítás azóta is gyakran tehetetlenül kerülgeti, de Virág a maga naiv pontosságával kimondja: különösen nehe-

37 A római nagyság és Augustus dicsőítése természetesen olyan gondolati elemek, amelyek már az ókori értelmezésekben (pl. Porphyrio) is szerepet kaptak, és Virág kora számára is kézenfekvők. A Bentley-féle kommentár is gyakran ezt az irányt követi.

38 *Horátius Poétikája*.

39 Uo., 7.

zen tudunk diskurzívan mondani valamit arról, hogy miért olyan nagyon nagy költő Horatius, holott mindenkinek, akinek valami érzéke is van a költészethez, egyértelmű, hogy az. „Tudni-illik valami olyas vagyton ebben a’ szerentsés tsillagzat alatt született Poétában, a’ mit egyebekben hasztalan keresünk, és a’ mit inkább éreznünk lehet, mint kimondanunk.”⁴⁰

Azzal támasztja alá ezt a gondolatot, hogy olyanok ezek a művek, „mellyeket hazája’ tudós Nagygyai, Mécénás, Agrippa, Brutus, Julius Antonius, Pollio, Élius Lámia, ’s több illyenek között Augusztus, és a Fejedelmi Ifjak, betsültek”.⁴¹ Virág számára tehát elemi értéknek számít, hogy a költő harmóniában legyen kora politikai nagyságaival. Önmaga számára is, amikor a költészettel való foglalatalkodás értelmét keresi, a nemzeti nagyság megteremtését tűzi ki célul, s ebben tekinti példának Horatiust:

Hallod, oh, Magyar! mit mond Horátzius, noha az Ő idejében, a’ deák nyelv, és Literatura legszebben virágozott. – A’ Római név’ ditsőségét két dologban helyhezeti, a’ Vitézségben, és a’ Literáturában, nevezet szerint a’ poézisban: mint haza-szerető polgár ohajtya is, hogy a’ Rómaiak, ne kémellyenek semmi fáradságot, a’ mellyet megkíván a’ hazai nyelv, és literatura.⁴²

Virág számára tehát a költészet (és a műfordítás) célja nagyra tenni a nemzetet a nyelvben és az irodalomban, s ezáltal – mintegy automatikusan, melléktermékként – létrehozni a nemzet Rómához mérhető nagyságát minden egyéb tekintetben is.

Ebből a jellegzetesen felvilágosodás kori elképzelésből következik az az olvasói szemlélet, amelyről a fentiekben fordítói módszerekkel kapcsolatban írtam: minden törekvés, minden erőfeszítés a felemelkedésre irányul, ezért nincs helye a fordításban, illetve az olvasatban ellentmondásoknak, belső feszültségeknek, diszharmóniának, ironiának és önironiának. Önmagával megelégedett, erős, büszke, hősi világot akarunk látni – mert ilyenné akarjuk tenni pusztán az eszme, a tudás, az alkotás erejével saját hazánkat.

Ez lesz az értelme a sajátos, izoláló, szentenciaképző fordítástechnikának is. Virág a Horatiustól eltanulható stilisztikai fogások között hangsúlyosan említi:

9.) Erköltsi Mondások. Egy rövid, és minden környül-állástól szabad beszéd, melly az emberi életre hasznos tanulságot foglal magában, Erköltsi Mondásnak neveztetik. P.O. A’ Szerentse bátor férjfiakkal társalkodik. A’ Vitéz Férjfiú mindenütt otthon van. Szép, és ditsőséges dolog a’ hazáért meg halni. Illyen rövid, de nagy értelmű Mondások az elmét megvilágosíttyák; a’ szívet vagy letsendesíttik, vagy felindítttyák: a’ Költeményt pedig jelesbé és kellemesbé teszik. Ugyan is minden nevezetes Poéták méltán éltenek vélek.⁴³

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo., 100–101.

43 Uo., 20.

A kortársi fogadtatás

Az *Ódák négy könyvének* 1824-es megjelenése utáni évben a *Tudományos Gyűjtemény* 6. számában a szerkesztő, Thaisz András így szemlézi a kötetet:

Az első Horatius' remek Ódájának a' mindenektől szeretett 's betsült Virág Benedekünk által készült remek fordítása. [...] A' fordítás nem szolgál, még is igen hív; a' Vers neme, sőt még a' Versek' száma is szoroson meg vagyon tartva, a' nélkül, hogy valahol legkissebb erőltetés vagy kihagyás látszana: úgy hogy ezen fordításból tökéletesen láthatni, hogy a' Magyar nyelv épen olyan kellemetes hangú, épen olyan bő, épen olyan tömött, épen olyan hajlékony, mint a' Római vagy Görög, tsak művész' kezébe kerüljön. A' fordítónak az is betsületére 's ajánlására válik, hogy azon kevés újításokban is, a' mellyekkel élt, igen szerentsés. A' nyelv' tisztasága, a' kifejezések' nyomossága, a' szók' szoros válogatása, 's még is az a' természetes, szép könnyűség 's könnyérthetőség tesz, hogy annak, a' ki Virág Benedek' fordítását olvassa, nem nagy oka vagyon sajnálni, ha deákul nem tud is.⁴⁴

Thaisz nemcsak általánosságban dicséri Virág fordítását, hanem a III. könyv 29. és a III. könyv 6. darabjának fordításához részletesebb ismertetést is fűz, amelyben a szóhasználatra, a szöveg értelmezésére is tesz néhány megjegyzést. Végül közli:

Nagy Tiszteletű Tudós Egyed Antalnak, esmeretes Literatorunknak, és Ovid' Elegiáji' fordítójának e' tárgy eránt írt verseit:

Virág Benedekhez.

Flaccusodat, Benedek, megkaptam szép leveleddel;
Azt köszönöm neked, ez hálaadásra fakaszt.
A' nagy terhekkel voltál megvíni szerencsés;
Győztél, 's nem múló fényre emelted eszed'? [!]
Tapsol szebb Honnunk, 's koszorút fűz tisztes agyadra;
'S a' késő maradék áldani fogja neved'? [!]
Már nem búsongok; felemeltem Hunnia' nyelvét,
'S Mú'sák ajkává halhatlanítva tevéd.
A' Heliconnak szent tetejére felérve pihensz már,
'S munkás éltednek bére megadva vagyon.
Intesz, hogy menjek nyomaidba tapodva utánnad,
'S elkezdett Násóm' tellyesedésre vigyem.
A' jutalom, melly a' hasznosb tettekre jövendő,
Buzdítson, mondád, hogyha hajolna erőm.
Lelkes ferjfi, [!] Hazánk' koszorús Költője, Virágom!
Vágyom kész, csak erőm a' kivitelre legyen.

44 THAISZ András, „Könyv-esmertetések”, *Tudományos Gyűjtemény* 9, 6. sz. (1825): 81–87, 81–82.

A' szikrát e' hez te lehelted hajdon erembe,
'S most hogy lángoljon, szítva reája ügyelsz.
Serkentésed nem volt, és nem lesz sikeretlen:
A' tárgynál fog csak gerjem elérni pihenyt.
Nem keresek kincset, nem bért szolgálva Hazámnak,
Nékem, hogy töltém tisztém' eránta, elég.
Élj! s még őszkorodat több hasznos munka ajánlja!
Ezzel ölel, csókol régi Barátod Egyed.⁴⁵

A Kultsár István szerkesztette *Hazai és Külföldi Tudósítások* is nagy lelkesedéssel tudósít a kötet megjelenéséről:

Az egész Nemzetre nézve nagy nyereségnek, és Literaturánk nagy gyarapodásának kell tartanunk, hogy Virág Benedek Ur Horatius ódáinak 5 könyveit hasonló mértékű versekben elkészítvén, a' M. Királyi Universitas betűivel nyomtatva most tsinosan kiadta. A' munkás férfiú Nemzeti Literaturánk eránt eddig tett sokféle érdemeit ez által ditsősségesen tetézte, és a' Nemzeti nyelv barátinak azon gyönyörűséget szerzette, hogy már most egész Horátius tiszta és érett nyelven, Horatius lelkének igaz etalálásával olvashatják, minthogy a' tudós Hazafi már előbb külön külön ezen jeles költőnek satyráit, és leveleit is hasonló mesteri tehetséggel ki dolgozta, és ki adta.⁴⁶

Virág halálakor a *Tudományos Gyűjtemény*be Horvát István írt nekrológot,⁴⁷ a *Hazai és Külföldi Tudósítások* pedig nemcsak Virág temetését ismerteti hosszasan, hanem összes műveit is felsorolja, első helyen említve Horatius-fordításait.⁴⁸

Horváth Elek 1836-ban már egyértelműen Virág fordításait tekinti mérvadóknak:

Egész mivét Horatiusnak magyarra fordítva birjuk Édes Gergelytől, de ez nem a' legszerencsésebb 's nem is leghívebb fordítás, 's a' munka' érdemét végtelenül csorbítja, hogy odáit nem mindenhol szabja az eredeti mértékre. Ezen hiányt azonban bőven kipótolá a' mi magyar Horátiusunk Virág Benedek, ki Horátiusnak nem csak odáit, hanem satyráit és leveleit is egész Horátiusi lélekkel, tiszta nyelvel, és semmit nem erőltetett beszéddel adá nemzetünknek.⁴⁹

Érdekes, hogy Kazinczy ellentmondásosan ítéli meg Virág Horatius-fordításait, például Kis Jánosnak írott levelében:

45 Uo., 86–87.

46 *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1824) 1. félesztendő 28. sz., ápr. 7.

47 HORVÁT István, „Kihalt Tudós”, *Tudományos Gyűjtemény* 14, 1. kötet (1830): 129–130.

48 „1.) Egész Horatiusnak fordítása (Levelei, Budán 1815. Satyrái, Budán 1820. Odáji Budán 1824), mellynél jelesebb fordításával ezen Római Lantosnak egy Európai nemzet sem ditsekedhetik”. *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1830) 1. félesztendő 8. sz., jan. 27.

49 HORVÁTH Elek, *A' szép tudományok' ismertetése* (Pest: Esztergami k. Beimel József, 1836), 283.

A' te dolgozásokod, édes barátom, 's a' Virágé, nyitva álla előttem, 's nem győztem csudálni könnyűségedet ebben a' kevés rímű nyelvben, 's Virágnak geniális fellobbanásait; de azt, hogy Virág olly könnyen szökdelé által a' Horátz' helyeit, az az, hogy azokkal olly keveset gondolt, csak hogy a' vers magát concludálhassa, azt mind eddig meg nem sejtettem, 's szinte csudálkozom csalódásomon. Sok helytt hamis értelmet is ad a' Horátz szavainak: te negligit, aut horret, — a' mit Wieland olly szépen bővite-ki: „Nem tisztel eléggé téged, sőt megvet.”⁵⁰

Virág halálhírét megtudva így ír Guzmics Izidornak:

Való a'mit egy nagy ember jegyze meg írásairól: Tiszta beszéd, de minden tűz nélkül; nagy részben való. De ha soha semmit nem adott volna is, mint a' Horátzból fordított Satirákat és Epistolákat, halhatatlan dísze volna a' Nemzetnek. Én neki minden munkáji közt azt a' fordítását irigylem leginkább. A' Horátz Ódájiban sokat elhadara.⁵¹

Véleményem szerint Kazinczynak igaza van. Nyilvánvaló, hogy a reformkori magyar kultúra számára rendkívül nagy jelentőségű volt Virág teljesítménye, hogy egy olyan teljes fordítást tudott adni, amely a kor olvasói számára élvezhető és többnyire érthető volt, de a részletes esettanulmányokban láthattuk a fordításainak problémáit is.

(Rész)összegzés

A fordítások vizsgálata alapján néhány jellemző tendencia látszik kirajzolódni egyrészt Virág fordítói technikáját, másrészt Horatiusról alkotott képét illetően.

Lássuk először a technikát! A fentiekben „izolálónak” neveztem azt az olvasási-értelmezési módot, amely leginkább leírhatja azt, ahogyan Virág a horatiusi szöveget kezeli. Úgy tűnik, ez a közelítés voltaképpen a szentírás-olvasás, a prédikáció technikájából származik, lineárisan halad képről képre, sorról sorra, szótári egységről szótári egységre, csaknem naiv módon feltételezve a beszélőnek a szöveg folyamán változatlan voltát, sőt azonosságát a költővel. Fel sem merül benne a szöveg részei közötti ellentmondás lehetősége, a fokolizációváltás gondolati jelenségét nem ismeri. Ennek következtében a nehezen érthető logikai menetekkel (amelyek Horatius politikai tartalmúnak nevezhető verseiben, különösen a római ódáiban gyakoriak) nem nagyon tud mit kezdeni. Egyrészt nem szövegegésznek látja a Horatius-verseket, hanem panelekből jól-rosszul összerakott, nehezen érthető, gyakran rejtvényyszerű énekeknek, amelyeknek van ugyan egy-egy alaptémája, de a képek, mítoszok csupán panelek, s mintegy díszként vannak erre a témára ráfüggesztve, ráfércelve (ha az *Ars poetica* képét⁵² használhatom itt). Másrészt feltétlen tisztelettel közeledik a szerzőhöz, ezért a számára nehezen kibogozható kapcsolatokról tulajdonképpen nem akar tudomást venni, azokat

50 Kazinczy — Kis Jánosnak (Széphalom, 1824. január 14.), KazLev XIX/4284, 7–8.

51 Kazinczy — Guzmics Izidornak ([Széphalom], 1830. február 5.), KazLev XXI/5102, 204–205.

52 HORATIUS, *Ars poetica*, 14–16.

a költői szabadságnak vagy a mű régiségének tulajdoníthatja, és az olvasó számára „könnyebben érthetővé” igyekszik tenni azáltal, hogy a szövegnek őáltal tulajdonított jelentéshez közelíti a fordítást. Ennek jellegzetes módszerei (a fentebbi elemzésekből leszűrhetően) a következők:

- 1) a bonyolult tartalmú, nehezen érthető kifejezéseket gyakran kihagyja, az ellentmondásokat kisimítja, eltünteti;
- 2) enyhíti a számára nyersnek, vulgárisnak vagy esetleg groteszknak – tehát nem elég méltóság teljesnek – tűnő kifejezéseket;
- 3) egységesen a római birodalmi nagyság hitéhez igazítja a fókuszokat;
- 4) a kihagyott elemeket sokszor közhelyszerű tartalmú, emelkedett stílusú kifejezésekkel pótolja, vagy nem a szövegből származó, hanem máshol, más szerzőknél, sőt akár saját korabeli, ókori tárgyú összefoglalásokban olvasott motívumokat told be a szövegbe;
- 5) a tartalmilag nehezen érthető részeknek pusztán nyelvtani, csaknem szótárszerű fordítását adja, ami olykor azt eredményezi, hogy a magyar szöveg a latin nélkül szinte olvashatatlan, majdnem halandzszerű lesz;
- 6) Berzsenyi ódai nyelvének nemcsak kifejezéseit, de néha szövegformálási technikáját is átveszi.⁵³

Virág Benedek fordításainak tanulmányozása alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy – úgy tűnik – a 19. század elején a műfordítások valamilyen módon minduntalan leegyszerűsítik a horatiusi szöveg bonyolultságát, sokszínű hangját, fellazítják tömörségét. A horatiusi költészet jellegzetességei tehát nem elsősorban a műfordításokban mutatkoznak meg a kor olvasói számára. Van azonban egy költő ebben az időben, aki ugyan nem fordít egyetlen sort sem (sem Horatiustól, sem mástól), mégis a magyar irodalom az ő hangján keresztül hallja meg először azt a horatiusi hangot, amelyet később hiteles(ebb)nek vél a magyar költészet. Ő ad először teljesebbnek, erősebbnek tűnő képet arról, hogy milyen Horatius: Berzsenyi Dániel.

53 A kortárs ismertetőnek, Thaisz Andrásnak is feltűnik a fordítások nyelvének hasonlósága Berzsenyiével: „Kinek nem jutnak itt eszébe a’ még ekkoráig egyetlen egy Berzsenyinknek ezen hatalmas Versei: Oh ! más magyar kar’ menykove villogott / Atilla’ véres harczi közt, midőn / A’ félvilággal szembe szállott / Nemzeteket tapodó haragja. / Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk’ / Szerzője Árpád a’ Duna’ partjain. / Oh más Magyararal verte vissza / Nagy Hunyadink Mahomet’ hatalmát.” THAISZ, „Könyvesmertetések”, 86.